

حوزه علمیه و متاورس، فرصت‌ها و پیامدها

مهدی منصوری خواه^۱

^۱ طلبه سطح چهار حوزه علمیه، مطالعات تطبیقی اسلام و مسیحیت، موسسه آموزش عالی حوزوی خاتم النبیین (ص)، قم، ایران
info@aghaedeshie.ir

چکیده

در این مقاله، به فرصت‌ها و پیامدهایی که پدیده متاورس برای نهاد حوزه علمیه ممکن است ایجاد نماید پرداخته شده است. ابتدا سه ساحت علمی، تبلیغی و تهذیب نفس و انسان‌سازی برای حوزه ترسیم شده و آنگاه با توجه به ویژگی‌های متاورس و با در نظر گرفتن رسالت‌های حوزه، به این سؤال پاسخ داده شده که در آن ساحت خاص چه فرصت‌ها یا پیامدهایی برای حوزه متصور است و در پایان نتیجه‌گیری شده است. با توجه به پژوهش انجام‌شده گرچه متاورس مزایایی در عرصه آموزش، تبلیغ (به خصوص تبلیغ گردشگری) برای نهاد حوزه به ارمغان می‌آورد؛ اما در سایر عرصه‌ها به ویژه اصلاح نفس و تربیت جامعه اسلامی که هدف آن رسیدن انسان به مقام خلیفه الهی است نه تنها مزیتی ندارد؛ بلکه مانع بسیار جدی برای حوزه محسوب می‌شود. لذا با توجه به آسیب‌های جدی متاورس و گسترش روزافزون آن و عدم مطابقت آن با انسان‌سازی متعالی، باید با برنامه‌ریزی دقیق و علمی، بستری مناسب برای آموزش و تربیت مبلغین ایجاد نمود.

کلمات کلیدی: متاورس، حوزه علمیه، وظایف حوزه، خلیفه الله.

۱ مقدمه

متاورس گرچه یک اصطلاح قدیمی در دنیای دیجیتال است؛ ولی از نوواژگانی است که در سال‌های اخیر به‌شدت بین همگان رواج پیدا کرده است و بنا بر شواهد، ماندگاری زیادی خواهد داشت. متاورس نوعی افزونه برای دنیای واقعیت است؛ دنیای سه‌بعدی که افراد می‌توانند فعالیت نمایند. به نظر می‌رسد این محیط تبدیل به فضایی بسیار محبوب خواهد شد و مطمئناً از همان ابتدا بی‌عیب و نقص نخواهد بود، زیرا تبدیل یک واقعیت مجازی یکپارچه به یک دنیای کاملاً دیجیتال، زمان‌بر خواهد بود. متاورس یک دنیای دیجیتالی است که از ترکیب تکنولوژی‌های گوناگونی همچون واقعیت مجازی، واقعیت افزوده و تصاویر ویدئویی ساخته شده و کاربران در آن فضای مجازی اصطلاحاً قرار است «زندگی» کنند. مطابق پیش‌بینی شرکت‌های فعال در زمینه متاورس، کاربران در آینده خواهند توانست در این دنیای دیجیتالی کار انجام دهند، بازی کنند و با دوستان خود ارتباط برقرار کنند و مثلاً به تماشای نمایش‌های هنری بروند، در سمینارها شرکت کنند یا دور این دنیای

مجازی گشت‌وگذار نمایند. اساساً متاورس یک فناوری «برهم‌زننده» است. متخصصان به فناوری‌هایی که شیوه انجام یک کار را به طور کامل تغییر می‌دهند فناوری‌های برهم‌زننده می‌گویند. در متاورس به جای اینکه کاربر تنها چیزهای مختلف را تماشا کند، خواهد توانست درون آنها غوطه‌ور شود. متاورس اینترنتی است که جسمیت یافته و کاربر درون آن قرار می‌گیرد و در آن تجربه‌های کاملاً نو و نوینی در همه عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی کسب می‌کند. با توجه به قابلیت‌های موجود در متاورس و دنیای متاورسی پیش رو بر آنیم تا به این پرسش پاسخ دهیم که این فناوری جدید چه نسبتی با وظایف و رسالت حوزه‌های علمیه دارد و آیا فضای متاورس می‌تواند به حوزه‌های علمیه برای نیل به اهدافش کمک کند یا خیر؟

لزوم شناخت پدیده‌ها و موضوعات نوپدید و نوین و نسبت‌سنجی آن با رسالت طلبگی و زیست تبلیغی طلاب، نگارنده را بر آن داشت که به پژوهش در این زمینه و نگارش این مقاله اقدام نماید. با توجه به جدید بودن پدیده متاورس، مقاله و کتابی که به صورت مستقیم به موضوع حوزه و متاورس پرداخته باشد، موجود نیست. البته کتبی به فارسی و انگلیسی در موضوع متاورس طی یک سال گذشته در کشور چاپ و منتشر شده از جمله:

- متاورس و انقلاب ان‌اف‌تی، تألیف جواد عباسی و مزگان بهرامی
- راهنمای متاورس برای مبتدی‌ها، تألیف اندرو کلنس با ترجمه مرسته تهرانی
- آموزش متاورس، توسط حسام عزیزوند

• Metaverse for Beginners, by John Russel

• The Metaverse: Prepare Now For the Next Big Thing, by Terry Winters

این کتب و سایر مقالاتی که در این موضوع نگاشته شده صرفاً در موضوع متاورس بوده و اشاره‌ای به حوزه علمیه و مسائل و موضوعات مرتبط با حوزه نداشته است، از این جهت می‌توان مدعی شد عنوان و تمامی مطالب نگاشته شده در این نوشتار نو و جدید است.

در این نوشتار رسالت‌های حوزه شامل وظیفه علمی (آموزشی و پژوهشی)، تبلیغی و تهذیبی را ابتدا ذکر نموده و سپس با قابلیت‌ها و ظرفیت‌هایی که متاورس می‌تواند در اختیار نهاد حوزه بگذارد نسبت‌سنجی نموده‌ایم. در پایان نیز فرصت‌ها و پیامدهای مثبت یا احیاناً منفی در هر یک از این ساحت‌ها را بیان نموده و نتیجه‌گیری کرده‌ایم که آیا استفاده از این پدیده در آن ساحت به نفع حوزه است یا مسکوت است و یا می‌تواند تغایری با منافع و اهداف حوزوی داشته باشد.

۲ رسالت‌ها و وظایف حوزه علمیه

مطابق فرمایش بزرگان و علمای حوزه، حوزه به‌عنوان یک مرکز آموزشی علوم دینی، یک هدف کلی، بیشتر ندارد و آن آموزش دین است [۲۵]. هدف از تحصیل در حوزه نیز همان هدفی است که در آیه نفر^۱ توصیف و

^۱قرآن کریم، سوره توبه، آیه ۱۲۲

ترسیم شده است. در این آیه، سه هدف ذکر شده است:

۱. هدف ابتدایی «لیتفقوها»؛

۲. هدف نهایی «لینذروا قومهم اذا رجعوا الیهم»؛

۳. هدف اعلا «لعلهم یحذرون».

گروهی از هر منطقه‌ای می‌آیند و پس از آنکه تفقه در دین یافتند، باز می‌گردند و فراگرفته‌ها و دانسته‌های خود را ابلاغ می‌کنند. نتیجه نهایی این کار، اصلاح جامعه اسلامی و شکل‌گیری آن در یک قالب کاملاً قرآنی و اسلامی است.

بنابراین، رسالت و وظایف حوزه را ما در سه ساحت و عرصه، دسته‌بندی می‌نماییم. ساحت آموزش و پژوهش که شامل تدریس و تحصیل در حوزه‌های علمیه است. ساحت تبلیغ (تبلیغ سنتی و خطابه، تبلیغ چهره‌به‌چهره، تبلیغ رسانه‌ای - شامل رسانه‌های مکتوب، رسانه‌های صوتی و تصویری مانند رادیو، تلویزیون و ماهواره، تبلیغ از طریق فضای سایبر یا به اصطلاح مرسوم در حوزه تبلیغ مجازی و تبلیغ از طریق گردشگری که چند سالی است به همت طلاب زبان‌دان در کشور نهادینه شده است) و ساحت تهذیب و اصلاح نفوس که تمامی ساحت‌های قبلی مقدمه برای رسیدن به این ذی‌المقدمه است.

با توجه به ساحت‌های بیان شده به‌عنوان وظایف حوزه‌های علمیه باید نسبت این ساحت‌ها را با متاورس سنجد و با توجه به ویژگی‌ها، ظرفیت‌ها و نیازسنجی و امکان‌سنجی فعالیت در فضای متاورس به این نتیجه رسید که آیا متاورس می‌تواند به کمک و معاضدت حوزه در رسیدن به اهدافش بیاید و یا مانعی برای رسیدن به این اهداف است یا علی‌السویه بوده و نمی‌توان از این فضا به نفع حوزه استفاده کرد و نه می‌توان توقع آسیب رساندن متاورس به وظایف و اهداف حوزه را داشت.

در ادامه ابتدا ظرفیت‌ها و امکاناتی که متاورس می‌تواند برای فعالیت‌های حوزوی داشته باشد را بیان می‌کنیم، سپس فرصت‌ها و تهدیدات را بیان کرده و در پایان نتیجه‌گیری می‌شود که در آن ساحت متاورس به نفع حوزه می‌تواند باشد، یا به ضرر و یا علی‌السویه است.

۱.۲ ساحت آموزش

پاندمی کرونا و تعطیل شدن دانشگاه‌ها و مدارس تا حد زیادی جهان را با آموزش مجازی و یادگیری از راه دور آشنا کرده است. آموزش از راه دور اگرچه مزیت‌های خاص خودش را داشته و برای مثال باعث صرفه‌جویی در زمان و هزینه‌ها شده است، اما برخی معایب را هم با خود به همراه داشته است. مهم‌ترین معایب آموزش مجازی را می‌توان بی‌روح بودن این نوع آموزش دانست به‌گونه‌ای که باعث افت تحصیلی و کاهش میزان یادگیری بسیاری از دانش‌آموزان و دانشجویان و طلاب حوزه‌های علمیه گردید.

از دیگر چالش‌های آموزش آنلاین و کلاس درس مجازی، عدم تعهد دانش‌آموزان به کلاس بود که این مشکل نیز در متاورس تا حدودی رفع خواهد شد. در کلاس‌های متاورسی به دلیل اینکه دانش‌آموز با بدن

مجازی یا همان آواتار در کلاس درس حضور دارد، همیشه باید هشیار و متعهد به کلاس باشد و در فعالیت‌های کلاسی و گروهی مشارکت نماید.

متاورس می‌تواند تمامی این چالش‌ها و موانع را از بین برده و یک کلاس مجازی و از راه دور با تمام امکانات و شرایط یک کلاس فیزیکی و واقعی را مهیا نماید. علاوه بر این، آموزش متاورسی مزایای دیگری نیز می‌تواند داشته باشد.

وظیفه فقها استنباط احکام از منابع است؛ اما موضوع‌شناسی و مساله‌شناسی و مصداق‌یابی وظیفه مکلف است، گاهی مصداق‌یابی بسیار سخت و پیچیده است به طوری که واگذار کردن تشخیص مصداق به مکلف شاید نوعی تکلیف ما لایطاق محسوب شود. همچنین استنباط دقیق‌تر احکام گاهی نیاز به فراگیری برخی علوم یا مهارت‌های مرتبط با آن موضوع را دارد. برای تقریب به ذهن می‌توان متاورس را مثال زد. یک فقیه ممکن است بدون داشتن تجربه‌ای از متاورس به گونه‌ای حکم دهد؛ اما همان فقیه با حضور، تجربه و یا زیست حتی چندساعته در فضای متاورس، ظرایف و نکاتی را در نظر بگیرد که قبل از آن به دلیل عدم آشنایی با این پدیده به آن واقف نبوده است.

متاورس این امکان را در اختیار فقها می‌گذارد تا بتوانند از طریق متاورس موضوعی را تجربه کنند و با آن بهتر آشنا شوند که این نکته می‌تواند کمک شایانی به فقیه نماید. با این حال متاورس در حوزه آموزش با چالش‌های جدی‌ای می‌تواند مواجه باشد که در ادامه به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

- اولین و مهم‌ترین چالش در فضای متاورس حفظ حریم خصوصی داده‌ها و حفاظت از هویت کاربران از جمله طلاب است.
- بسیاری از مطالب و دروس حوزوی مخالفت جدی با سرمایه‌داری و استکبار است و این ممکن است مغایرت جدی با منافع شرک‌های میزبان متاورسی مانند متا و زوم داشته باشد. اینجا است که باید پرسید آیا پلتفرم‌های متاورسی به مبادلات آزاد بدون محدودیت متعهدند حتی زمانی که به قیمت سهام آنها آسیب برسد؟
- حفظ تمرکز دانشجو در یک محیط آنلاین پر از حواس‌پرتی تماشایی، یکی دیگر از مشکلات این فناوری نوین است. ضمن اینکه در این فضا مسئله تبلیغات شخصی‌سازی شده نیز بسیار جدی است. تبلیغات کنونی ممکن است برای بسیاری از مردم آزاردهنده باشد، اما در متاورس دیگر از تبلیغات آزاردهنده خبری نیست، بلکه بالعکس، این تبلیغات می‌تواند بسیار دلچسب و فریبنده نیز باشد.
- توضیح آنکه، شرکت‌های رسانه‌ای و متاورسی قادر هستند با اطلاعاتی که از کاربران جمع‌آوری می‌کنند پیشنهادهای تبلیغی شخصی‌تر شده‌ای را به کاربر ارائه نمایند. گجت‌هایی که به بدن ما در هنگام حضور در دنیای متاورس متصل می‌شوند می‌توانند همه اطلاعات ما حتی میزان ضربان قلب ما را اندازه‌گیری و جمع‌آوری کنند، حتی از طریق این گجت‌ها می‌توانند بفهمند ما چه زمانی گرسنه هستیم. در این هنگام تبلیغ انواع غذاها یا رستوران‌ها نه تنها برای کاربر اذیت‌کننده محسوب

نمی‌شوند؛ بلکه بسیار دلچسب نیز خواهد بود. به این ترتیب میزان حواس‌پرتی یک کلاس متاورسی به مراتب بیشتر از یک کلاس درس واقعی و فیزیکی خواهد بود.

• چالش‌های دیگری نیز می‌توان برای این فضا ترسیم کرد؛ اما آن چالشی که برای حوزه علمیه و تعلیمات حوزوی بسیار مهم است مسئله «نقش و نفس استاد در تعلیم و تهذیب نفس طلبه» است. فضای مدارس علمیه و ساختار و سیستم حاکم بر حوزه‌های علمیه از گذشته تا کنون فضایی عرفانی و جهت تهذیب نفس طلاب طراحی و ساخته شده بودند این چنین فضایی عرفانی جهت معارف دینی قطعاً در فضای متاورس وجود ندارد. طلاب در کلاس متاورسی نمی‌توانند روش و زی‌طلبگی را از استاد بیاموزند. در این فضا آنچه منتقل می‌شود تنها تعلیمات دین است و نه تعلیمات دینی. به عبارت دیگر، طلاب در فضای متاورس تنها چیزهایی در مورد دین یا آموزه‌های دین را از استاد فرامی‌گیرند، اما این فضا استعداد پرورش استعداد و ظرفیت طلاب و نیز انتقال روش زندگی طلبگی از استاد به شاگرد را نخواهد داشت. همچنین فرهنگ حوزوی و زندگی طلبگی که یکی از تفاوت‌های بارز میان حوزه و سایر مراکز علمی است که در این فضا دیگر اثری از آن فرهنگ نخواهد بود و طلبه هیچ‌گاه «یاد» نمی‌گیرد که چگونه مانند اسلاف صالح خویش «طلبگی» نماید، همان‌طور که یک دانشجوی رشته الهیات و معارف نمی‌تواند طلبگی کند.

هیوبرت درایفوس، استاد دانشگاه برکلی آمریکا که از فلاسفه و نظریه‌پردازان حوزه سایبرنتیک است، در مورد اهمیت حضور و نقش استاد می‌گوید: «یادگیری، فرایندی عمیقاً اجتماعی است که به زمان و تماس رودررو نیاز دارد، این بدان معنا است که استاد و دانشجویان باید تعامل داشته باشند [۲۶]». نقش «موضوعیت داشتن» در تعلیم و یادگیری، بی‌بدیل است. شاگرد بودن نیاز به تقلید دارد و بدون دخالت و حضور، نمی‌توان مهارت کسب کرد و شاگرد از راه دور، هیچ‌گاه به درجه استادی نخواهد رسید [۲۶]».۳

نتیجه آنکه متاورس با تمامی مزایایی که می‌تواند در عرصه آموزش داشته باشد؛ اما چالش بزرگی برای طلاب و حوزه‌های علمیه می‌تواند به همراه داشته باشد و آن اینکه در این فضا طلبه پرورش و آموزش نمی‌یابد، بلکه تنها آموزه‌های دینی و حوزوی را فرامی‌گیرد و تبدیل به یک دانشجوی الهیات و عارف می‌شود و فرقی با یک مسیحی، یهودی یا حتی یک بی‌دین که این دروس را خوانده است، ندارد.

۲.۲ ساحت تبلیغ

هر مکتب و مذهبی برای بقا و دوام خود، حفظ پیروان و جذب دیگران، نیاز مبرم به شناساندن اصول، مبانی و آموزه‌های خود دارد و بدون عنصر تبلیغ و بیان، نمی‌تواند از آنها پاسداری و حراست نماید و با تبیین و تبلیغ جهان‌بینی و ایدئولوژی هر دین و مذهبی، می‌توان از مشتبه شدن حق و باطل و ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها به یکدیگر در عرصه‌های مختلف جلوگیری کرده و زمینه را برای گسترش آموزه‌های آن دین فراهم کرد.

^۲درباره اینترنت، صفحه ۳۸
^۳همان، ص ۵۳

تبلیغ و دعوت، ارشاد و هدایت مردم به ارزش‌های الهی از اصول رسالت پیامبران الهی بوده و خط اصلی برنامه آنان را تشکیل می‌داده است. در همین راستا پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله هدایت انسانی را برتر «از آن چه خورشید بر آن طلوع و غروب می‌کند» [۲۴]^۴، دانسته است و امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام در تجلیل از مبلغان به دیدار آنان اظهار اشتیاق می‌کند [۲]^۵؛ و در مقایسه دعوت و ارشاد مردم با سایر ارزش‌ها آنها را چون دریای پهناور در برابر آب دهان می‌داند [۲]^۶. امام صادق علیه‌السلام نیز وجود مبلغان راستین را مایه احیای دین و آثار امامت و نبود آنان را سبب نابودی دین دانسته است [۲۱]^۷.

اکنون روش‌های مختلفی برای تبلیغ دین در حوزه‌های علمیه وجود دارد؛ تبلیغ سنتی و منبر، تبلیغ چهره‌به‌چهره، تبلیغ مکتوب، تبلیغ از طریق گردشگری، تبلیغ از طریق رسانه‌های صوتی و تصویری و تبلیغ از طریق فضای سایبر. با فراگیر شدن متاورس و دنیای مجازی باید دید تکلیف تبلیغ‌های موجود چه می‌شود و تبلیغ متاورسی نیز چگونه خواهد بود؟

همان‌طور که پیش‌ازین ذکر شد، متاورس یک فناوری برهم‌زننده است و تمامی تعاملات انسان را به‌گونه‌ای دگرگون خواهد کرد. در عصر متاورس انسان‌ها کمتر علاقه برای حضور فیزیکی دارند و تقریباً تمامی فعالیت‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی در این بستر رقم می‌خورد، بنابراین تصور می‌شود دیگر خبری از **تبلیغ سنتی** و منبر نباشد و می‌رود که این رسانه تبلیغی حوزه‌های علمیه به تاریخ بپیوندد.

در مورد **تبلیغ چهره‌به‌چهره** نیز همین آینده ترسیم می‌شود. اکنون تبلیغ چهره‌به‌چهره در مساجد و هیئات، بقاع متبرکه، مراکز درمانی، مراکز ترک اعتیاد، ورزشگاه‌ها، بیمارستان‌ها، پارک‌ها و بوستان‌ها و سایر مراکز و معابر عمومی به‌صورت فیزیکی و مخاطب واقعی جریان دارد که با فراگیر شدن متاورس برخی از این اماکن مانند بوستان‌ها و پارک‌ها دیگر وجود ندارند و برخی دیگر کمتر مورد اقبال انسان عصر متاورس خواهند بود.

تبلیغ مکتوب هم اکنون نیز کم‌رنگ شده‌اند و کمتر مردم به سراغ کتاب‌های مجلد و چاپ شده می‌روند و به فایل کتاب‌ها یا کتاب‌های صوتی علاقه بیشتری نشان می‌دهند، اما بعید است که به از بین بردن و به سر نوشت دو دسته قبل دچار شود.

تبلیغ از طریق رادیو و تلویزیون حتماً دستخوش تغییرات اساسی خواهد شد. در عصری که مخاطب می‌تواند در موقعیت‌های نمایش داده‌شده حضور داشته باشد، اشیای تبلیغ شده را لمس کند، در معروفترین امکان گردشگری جهان قدم بزند و به ورزشگاه و سالن‌های اپرا در آنسوی دنیا برود و شادی و شمع خود را به اشتراک بگذارد، بعید است کسی سراغ رادیو و تلویزیون برود. باین‌حال، در خوش‌بینانه‌ترین حالت ممکن، صنعت تلویزیون در عصر متاورس می‌تواند با بازطراحی خود به صنعت تولید و ارائه چشم‌اندازهای شگرف تبدیل شود و تلاش کند تا با به‌کارگیری هوش مصنوعی، تجربه‌های شخصی‌سازی‌شده‌ای را در اختیار مخاطبان قرار دهد. چشم‌اندازهایی که ریشه در محتوا داشته؛ اما شیوه تولید و ارائه آن با تمامی آنچه که تا

^۴بحار الانوار، ج ۱۹ ص ۱۶۷
^۵اولئک خلفاء الله فی ارضه و الدعاة الی دینه شوقا الی رؤیتهم؛ نهج البلاغه حکمت ۱۴۷، صبحی صالح، فیض الاسلام، حکمت ۱۳۹

^۶نهج البلاغه، حکمت ۳۷۴، صبحی صالح، فیض الاسلام، حکمت ۳۳۶
^۷لولا زراره و نظراته اندرست احادیث ابی علیه السلام، نگاه شود به «بهجة الامال فی شرح زبدة المقال» ج ۴ ص ۱۶۸

امروز به عنوان محتوای شناسیم، متفاوت است. با توجه به خصوصیات و ویژگی‌های عصر متاورس، نهاد حوزه برای تبلیغ از طریق رسانه‌های دیداری و شنیداری از هم‌اکنون باید به فکر برنامه‌ریزی و اقدام باشد تا بتواند در این بستر حضوری و زیست تبلیغی داشته باشد، در غیر این صورت ممکن است این بستر را حداقل برای سالیانی از دست بدهد.

تبلیغ گردشگری از شیوه‌هایی است که در سالیان اخیر توسط طلاب زبان‌دان پا به عرصه زیست تبلیغی طلاب گذاشته است. در این روش طلاب زبان‌دان در محیط‌ها و فضاهایی که گردشگران خارجی برای بازدید حضور دارند، حاضر شده و در مورد اسلام، شیعه، انقلاب اسلامی و سایر موضوعات وابسته با گردشگران صحبت می‌کنند و به سؤالات و شبهات آنان پاسخ می‌دهند.

با فراگیر شدن متاورس مردم می‌توانند از این طریق به کاوش در جاذبه‌های گردشگری بپردازند و بدون صرف هزینه‌های بالا و در نظر گرفتن سایر مخاطرات سفرهای واقعی، از سفر مجازی خود لذت ببرند. «گردشگری مجازی» (Virtual Tourism) به افراد در نقاط مختلف جهان اجازه می‌دهد تا به طور مجازی با آواتارهای شخصی به یک شهر سفر کنند و از جاذبه‌های آن بهره‌مند شوند. با این اوصاف، مبلغین می‌توانند با آواتارشان در این اماکن حاضر شده و به تبلیغ بپردازند. البته با در نظر گرفتن ویژگی‌های متاورس می‌توان دو چالش عمده را برای این نوع تبلیغ تصور کرد. اول اینکه بتوانند این اماکن را در سطح گسترده به جهانیان معرفی کنند تا گردشگرانی برای سفر به این اماکن تمایل پیدا کنند. چالش دوم آن است که جاذبه‌های گردشگری در متاورس صرفاً جاذبه‌های توریستی و طبیعی یا تاریخی نیست؛ بلکه برخی حواشی دیگر همچون آزادی‌هایی به سبک غربی و متاورسی نیز باید وجود داشته باشد تا بتواند توریست‌ها را به خود جذب نماید که این مغایر با قوانین جمهوری اسلامی و نیز دین‌شان طلاب فاضل حوزه علمیه و نقض غرض تبلیغی خواهد بود.

تبلیغ از طریق فضای سایبر در حال حاضر منحصر به سایت و بلاگ و حضور در شبکه‌های اجتماعی است. یک رویکرد گسترده در متاورس در بین کاربران رواج پیدا کرده که متاورس جایگزینی برای اینترنت فعلی خواهد بود. شاید این نظر تا حدی درست باشد، چون با وجود متاورس، دیگر نیازی به اینترنت نخواهد بود، بلکه کلیه اطلاعات از طریق متاورس برای کاربر دست‌یافتنی خواهد بود. رویکرد دیگر این است که اینترنت یکی از زیر ساخت‌ها و ابزارهای ایجاد متاورس در نظر گرفت نه صرفاً جایگزین آن [۱۹].

به‌هر حال تبلیغ از این طریق ممکن است باز هم بتواند عمر کند؛ اما قطعاً همان‌طور که الان با چالش‌های جدی مواجه است در آینده این چالش‌ها بیشتر شده و مبلغین کمتر می‌توانند به مخاطب دسترسی داشته باشند. هم‌اکنون برخی کشورها مانند چین دسترسی هرگونه IP خارج از کشور خود را برای کاربران خود محدود کرده است، لذا مبلغین نمی‌توانند از طریق فضای سایبر به تبلیغ به زبان چینی بپردازند. همچنین در سال‌های گذشته فیس‌بوک و اینستاگرام بارها اقدام به حذف حساب‌های کاربری مربوط به ایران یا حذف پست‌هایی همچون پست‌های مرتبط با شهید قاسم سلیمانی نموده است؛ بنابراین ما در رساندن پیام به مخاطب در این فضا هم‌اکنون نیز با چالش‌های جدی مواجه هستیم. در دنیای متاورس این چالش‌ها نه تنها برطرف نمی‌شود؛ بلکه به مراتب بیشتر و دقیق‌تر نیز ادامه پیدا خواهد کرد.

متاورس صرفاً پلتفرمی برای محتوای کاربر ساخته همچون یوتیوب و فیس‌بوک نیست که در آن بی‌شمار

انسان بتوانند محتوایی را خلق کنند، اشتراک بگذارند و از آن پول در آورند، جایی که محبوب‌ترین محتواها در آن فقط سهم ناچیزی از کل مصرف را داشته باشند. متاورس مکانی خواهد بود که در آن تعدادی امپراتوری رسانه‌ای در آن سرمایه‌گذاری کرده و می‌خواهند «به طور کامل یک مشتری را مال خود کنند» و داده‌ها، رابطه‌های برنامه‌نویسی، و داده‌های اقتصادی و غیره را کنترل کنند [۲۷].

زاکبرگ به عنوان یکی از مدعیان بزرگ دنیای متاورس بارها ثابت کرده که اعتقادی به آزادی بیان ندارند و هر چه که با امپراتوری رسانه‌ای وی یا با جریان ضد استکبار و ضد صهیونیستی مغایر باشد را حذف می‌کند؛ بنابراین تنها کاری که مبلغین در دنیای متاورس می‌توانند انجام دهند تولید محتوای تبلیغی است؛ اما انتشار و دیده‌شدن آن محتوا توسط کاربر در دنیای متاورس قطعاً با چالش‌های جدی مواجه خواهد بود. حتی اگر برای انتشار و دیده‌شدن محتوا نیز مانعی نباشد باز هم مبلغین با چالش مواجه هستند، زیرا خوش‌گذرانی و تفریح اولین چیزی است که مردم از متاورس می‌خواهند [۱۸] و دین شاید جزو آخرین انتظارات و توقعات بشر از این فضا باشد. در فضای متاورس هر لحظه باید طبق قوانین متاورسی مردم بتوانند کسب یا خلق پول کنند تا بتوانند به حیات خود ادامه دهند و قطعاً در این فضا توقع تبلیغ دین، توقع بی‌جایی است.

اگر یک مبلغ بتواند بر همه این مشکلات فائق آید و پیام را به همان شکلی که می‌خواهد به کاربر برساند، باز تنها توانسته به کاربر تعلیمات دین بدهد و نه تعلیمات دینی (همان چیزی که در مبحث آموزش مطرح شد). ما در دوران متاورس نهایتاً تشیع اینترنتی و متاورسی داریم و نه چیزی فراتر از آن.

بنابر آن چه گذشت، پرواضح است، حوزه علمیه در ساحت تبلیغ نمی‌تواند انتظار چندانی برای موفقیت در این عرصه داشته باشد. در فضای حکمرانی متاورس و هوش مصنوعی، اسب سرکش امیال و لذات نفسانی به‌تندی می‌تازد و نهادهای حوزوی نمی‌توانند مواجهه و کنش‌گری فعالی در این فضا داشته باشند.

۳.۲ ساحت تهذیب و انسان‌سازی

در فرهنگ و معارف اسلامی، تهذیب و تزکیه نفس از منزلت و جایگاهی بس رفیع برخوردار است. تمامی ساحت‌های گذشته مقدمه است برای این ذی‌المقدمه. طلاب حوزه‌های علمیه هم‌زمان با تحصیل علوم عقلی و نقلی و درس‌های رایج حوزوی باید به اصلاح نفس خود بپردازند و سپس وارد جامعه شده و به در راه اصلاح جامعه قدم بردارند.^۸

^۸ حضرت امام خمینی (ره) در این باره می‌فرمایند «کسب فضایل و مکارم انسانی و موازین آدمیت از تکالیف بسیار مشکل و بزرگی است که بر دوش شماست. گمان نکنید اکنون که مشغول تحصیل علوم شرعی می‌باشید، و فقه که اشرف علوم است می‌آموزید، دیگر راحتید، و به وظایف و تکالیف خود عمل کرده اید؛ اگر اخلاص و قصد قربت نباشد، این علوم هیچ فایده ای ندارد. اگر تحصیلات شما - العیاذبالله - برای خدا نباشد و برای هواهای نفسانیه، کسب مقام و مسند، عنوان و شخصیت در این راه قدم گذاشته باشید، برای خود وزر و وبال اندوخته اید. این اصطلاحات اگر برای غیر خدا باشد، وزر و وبال است. این اصطلاحات هر چه زیاده‌تر شود، اگر با تهذیب و تقوا همراه نباشد، به ضرر دنیا و آخرت جامعه مسلمان تمام می‌شود. تنها دانستن این اصطلاحات اثری ندارد. علم توحید هم اگر با صفای نفس توأم نباشد، وبال خواهد بود. چه بسا افرادی که عالم به علم توحید بودند و طوایفی را منحرف کردند. چه بسا افرادی که همین اطلاعات شما را به نحو بهتری دارا بودند؛ لیکن چون انحراف داشتند و اصلاح نشده بودند، وقتی وارد جامعه گردیدند بسیاری را گمراه و منحرف ساختند. این اصطلاحات خشک اگر بدون تقوا و تهذیب نفس باشد، هر چه بیشتر در ذهن انباشته گردد، کبر و نخوت در دایره نفس بیشتر توسعه می‌یابد؛ و عالم تیره بختی که باد نخوت بر او چیره شده، نمی‌تواند خود و جامعه را اصلاح نماید و جز زیان برای اسلام و مسلمان نتیجه ای به بار نمی‌آورد؛ و پس از سالها تحصیل علوم و صرف وجوه شرعی، برخوردار از حقوق و مزایای اسلامی، سد راه پیشرفت اسلام و مسلمان می‌گردد و ملت‌ها را

رسالت اصلی حوزه‌های علمیه دو چیز است: اول انسان‌ها را به قسمت «خلیفه الله» شدن راهنمایی و مقدمات سیروسلوک آن را فراهم کردن. دوم: جامعه را «جامعه توحیدی» ساختن، مبادی تمدن راستین را مهیا نمودن و اصول حاکم بر روابط داخلی و خارجی را تبیین کردن. نصوص دینی اعم از آیات قرآن و متون احادیث و نیز سیره‌ی معصومان و پیشوایان الهی گرچه حاوی معارف فراوان و نکات آموزنده زیادی است لیکن عصاره‌ی همه آن‌ها همانا دو رکن یادشده است. همان‌طوری که نظام داخلی انسان را روح و جسم او می‌سازد، لکن اصالت از آن روح است و بدن پیرو روح بوده و سلامت و رعایت اصول طبی وی برای تأمین سلامت روح از گزند عقاید سوء و آسیب اخلاقی ناروا و حفظ از زیان رفتار ناپسند است، تشکیل جامعه توحیدی نیز برای پرورش انسان‌هایی است که در جهت «خلیفه الله» قرارگرفتن گام برمی‌دارند و اصالت در بین دو رکن یادشده همانا از آن خلافت الهی است؛ زیرا بدن هرچند سالم باشد، بعد از مدتی می‌میرد و می‌پوسد؛ ولی روح، همچنان زنده و پاینده است. همچنین مدینه فاضله هرچند از تمدن والا برخوردار باشد، بعد از مدتی ویران می‌گردد، لیکن خلیفه الله که همان انسان کامل است از گزند هرگونه زوال مصون است؛ بنابراین مدینه فاضله و جامعه توحیدی به منزله بدن است و خلیفه الله به مثابه روح آن، و همان‌طوری که بر اساس اصالت روح، بدن را روح، سالم می‌سازد، بنا بر اصالت خلیفه الله، مدینه فاضله و جامعه توحیدی را انسان کامل تأسیس و تأمین می‌نماید.

با توجه به آنچه گفته شد، معلوم گردید هدف نهایی حوزه‌های علمیه از تحصیل، تهذیب و تبلیغ، هدایت انسان‌ها جهت تشکیل نظام توحیدی و خلیفه الله شدن است، حال باید دید اساساً خلیفه الهی شدن چه نسبتی با متاورس دارد و پیش از آن آیا حصول به این مرتبه از طریق فضای سایبر با مختصات و ویژگی‌های فعلی مقدور هست یا خیر.

همان‌گونه که پیش از این نیز بیان شد متاورس گرچه ممکن است تجربه‌ای مانند حضور فیزیکی را برای کاربران به ارمغان آورد؛ اما در این فضا تعلیم و تربیت و نفس استاد، نقش ندارد و تنها آموزه‌ها از استاد به شاگرد منتقل می‌شود، در حالی که در سیروسلوک و تهذیب نفس، متعلم و متربی حتماً باید با استاد زیست واقعی و فیزیکی داشته باشد تا از نفس استاد بهره‌مند گردد، به قول جناب حافظ:

طی این مرحله، بی‌همره‌ی خضر مکن ظلمات است، بترس از خطر گمراهی

شیخ نجم‌الدین رازی در کتاب مرصادالعباد ۱۰ دلیل اقامه کرده است که سالک در سفر الی الله به راهنما و استاد نیاز دارد [۲۳]^۹ و علامه بحرالعلوم در مورد شناخت استاد کاملی که بتوان او را به‌عنوان خضر راه

گمراه و منحرف می‌سازد؛ و ثمره این درسها و بحثها و بودن در حوزه‌ها این می‌شود که نگذارد اسلام معرفی، گردد حقیقت قرآن به دنیا عرضه شود، بلکه وجود او ممکن است مانع معرفت جامعه نسبت به اسلام و روحانیت گردد. من نمی‌گویم درس نخوانید، تحصیل نکنید؛ باید توجه داشته باشید که اگر بخواهید عضو مفید و مؤثری برای اسلام و جامعه، باشید ملتی را رهبری کرده به اسلام متوجه سازید، از اساس اسلام دفاع کنید، لازم است پایه فقاقت را تحکیم کرده، صاحب‌نظر باشید؛ اگر خدای نخواستہ درس نخوانید حرام است در مدرسه بمانید؛ نمی‌توانید از حقوق شرعی محصلین علوم اسلامی استفاده کنید؛ البته تحصیل علم لازم است؛ منتها همان‌طور که در مسائل فقهی و اصولی زحمت می‌کشید، در راه اصلاح خود نیز کوشش کنید. هر قدمی که برای تحصیل علم برمی‌دارید، قدمی هم برای کوبیدن خواسته‌های نفسانی، تقویت قوای روحانی، کسب مکارم اخلاق، تحصیل معنویات و تقوا بردارید. ر. ک. تهذیب نفس و سیر و سلوک از دیدگاه امام خمینی (س)، صص ۶۶ و ۶۷.

^۹ مرصاد العباد، ص ۱۲۸

پذیرفت می‌گوید: «و اما استاد عام شناخته نمی‌شود، مگر به مصاحبت او در خلأ و ملأ و معاشرت باطنیه و ملاحظه تمامیت ایمان جوارح و نفس او و زینهار به ظهور خوارق عادات و بیان دقائق و نکات و اظهار خفایای آفاقیه و خبایای انفسیه و تبدل بعضی از حالات خود به متابعت او فریفته نباید شد، چه اشراف بر خواطر و اطلاع بر دقائق و عبور بر ماء و نار و طی زمین و هوا و استحضار از آینده و امثال اینها در مرتبه مکاشفه روحیه حاصل می‌شود و از این مرحله تا سرمنزل مقصود راه بی‌نهایت است» [۲۰]؛ بنابراین هم سالک برای سیر الی الله به استاد نیاز دارد و هم برای شناخت استاد کامل نیاز به مصاحبت دائم با وی دارد تا نکند به جای استاد گرفتار رهنمان راه گردد و از سیر بازماند. استاد نیز لازم است سلوک و مشی سالک را ببیند تا بتواند به نحو احسن وی را هدایت و راهنمایی نماید.

آنچه گفته شد از ضروریات سیروسلوک و تهذیب نفس است که بین تمامی علمای اخلاق و عارفان الهی یک اصل پذیرفته شده است و کسی مخالف آن نیست. بدیهی است که متاورس با تمام قابلیت‌هایی که دارد هیچ‌گاه نمی‌تواند این چنین رابطه‌ای را بین استاد و شاگرد برقرار نماید و آنچه که غرض از تحصیلات حوزوی است، حاصل نمی‌شود.

اگر طلاب به دلیل حضور در متاورس از استاد دور بمانند و نتوانند تهذیب نفس کنند نه تنها خود را به ورطه عذاب الهی خواهند انداخت، بلکه سبب فساد دیگران نیز می‌شوند. به فرمایش امیرالمؤمنین «زَلَّةُ الْعَالِمِ كَأَنَّكَ سَارِ الْأَسْفِينَةَ تَغْرُقُ وَ يَغْرُقُ مَعَهَا غَيْرُهَا»^{۱۱} [۲۲]. حضرت امام خمینی (ره) نیز در این باره می‌فرماید: «روحانی اگر درست شد همه چیز درست می‌شود و اگر - خدای نخواسته - فاسد شد، فَسَدَ الْعَالِمُ. این مسئله، واقعیتی است» [۱۷].^{۱۳}

علاوه بر اینکه متاورس اقتضای نیل به تهذیب نفس را ندارد، مانع جدی بر سر این راه نیز هست و به قول طلاب مقتضی مفقود و مانع موجود هست. این مانع خود سایبر (به‌عنوان بستر متاورس) است. مقام معظم رهبری در این باره در جمع طلاب و روحانیون شیعه و اهل سنت کرمانشاه می‌فرماید: «شیطان امروز که از راه اینترنت و ماهواره و روش‌های ارتباطی مدرن و فوق مدرن سراغ شما می‌آید، ... شبهه‌آفرینی دارد، اخلال در عقیده دارد، ایجاد تشویش در ذهن دارد، تزریق ناامیدی دارد، ایجاد اختلاف دارد [۱۲].»

اغواگری [۱۶]، شبهه‌افکنی در جامعه [۴]، انحراف جوانان از حیا و ایمان [۱۴]، تجهیز معاندان [۹]، حذف ایمان جوانان و سلب عقیده [۵]، تسلط بر فرهنگ کشور [۷]، تعارض با ادب و حیا [۶]، لغزشگاه بودن فضای سایبر [۶]، بستر حمله شیطان [۱۲]، تبدیل معروف به منکر و منکر به معروف [۳]، انتشار محتوای منفی، وارونه‌سازی واقعیت [۱۰]، ترویج سکولاریسم [۱۵]، بمباران اطلاعاتی مخاطب با تحلیل‌های ممزوج از حق و باطل [۱۱]، نشر افکار باطل [۸]، هجمه به تفکرات شیعی [۱۳] از سایر موانعی است که در فرمایشات رهبری به‌عنوان موانع فضای سایبر بیان شده است.

البته دلایل دیگری نیز وجود دارد که به دلیل جلوگیری از اطاله مطلب از بیان آنها پرهیز شده و تنها به

^{۱۰} رساله سیر و سلوک منسوب به بحر العلوم، ص ۱۵۹

^{۱۱} لغزش عالم همانند شکسته شدن کشتی در دریا است هم خود غرق می‌شود و هم موجب غرق شدن سرنشینانش می‌گردد

^{۱۲} عیون الحکم و المواعظ، ج ۱، ص ۲۷۶

^{۱۳} صحیفه امام خمینی، ج ۱۵، ص ۴۸۳

همین مقدار کفایت می‌شود؛ بنابراین، حوزه علمیه اگر می‌خواهد همچون گذشته بتواند به وظایف و رسالت‌های خود پایبند بماند و بتواند موفق باشد باید از این فضا برحذر باشد. البته ممکن است متولیان و مسئولین نهاد حوزه برای معرفی اسلام، پاسخ به شبهات و تبلیغ دین اسلام بخواهند از این فضای جدید بهره‌مند شوند که فی‌الجملة اشکالی ندارد، ولی باید به سه نکته توجه داشته باشند: الف) نباید طلاب و دروس حوزوی را به این فضا سوق دهند، بلکه حتماً باید همچون گذشته به‌صورت فیزیکی و سنتی درس‌ها و مباحثات برگزار شوند؛ ب) استفاده از متاورس برای تبلیغ اسلام به جهانیان همچون استفاده از موسیقی هست و باید با دقت بسیار بالایی از آن بهره‌مند شد و مراقب بود به حرام آلوده نشود؛ ج) حتماً مخاطب واقعی و حضور فیزیکی در سرلوحه فعالیت‌های خویش قرار دهند. نهادهای دینی و تبلیغی هرچقدر هم که در فضای متاورس خوب و موفق عمل کنند باز هم به هدف غایی که «تربیت نفوس در راستای خلیفه الله» شدن است، نخواهند رسید، چون همان‌طور که گذشت، ذات این فضا مسموم است؛ بنابراین باید به این فضا به‌عنوان مکمل فضای فیزیکی نگریست. اصل فضای فیزیکی و حقیقی است نه فضای سایبر و متاورس. اگر اصالت را به فضای سایبر بدهیم ناخواسته و نادانسته بازی را به دشمن واگذار کرده‌ایم و اوست که بازی‌گردان خواهد بود.

فراموش نشود تکنولوژی و فضای سایبر قرار است تسهیل‌کننده روابط و تقویت‌کننده آن باشد نه اینکه با ایجاد گسست و فاصله روابط را کمرنگ و مجازی کند. مراقب باشیم تا فضای سایبر مانند ویروس اکستاکس‌نت در جامعه عمل نکند؛ ویروسی که ظاهراً همه چیز را عادی و طبیعی نشان می‌دهد؛ اما زمانی خود را نمایان می‌کند که دیگر هیچ کاری نمی‌توان انجام داد.

تمام آنچه در فضای متاورس است بر اساس تقویت قوه واهمه جهت نفوذ و سلطه شیطان بر انسان است. این تکنولوژی ملزوماتی دارد که یکی از آن‌ها ادبیات و استفاده از استعاره‌های ذهنی و لغوی مخصوص به خود آن است. این ادبیات و فرهنگ، برگرفته از فرهنگ شیطان و در ذات فضای متاورس است و «ذاتی الشیء لا یسلب منه».

۳ نتیجه‌گیری

متاورس یک پدیده برهم‌زننده و فراگیر است که می‌تواند برای حوزه به‌ویژه در ساحت تبلیغ، دستاوردهایی داشته باشد؛ اما مخاطرات و چالش‌های بسیار جدی نیز دارد. مهم‌ترین وظیفه حوزه از نظر بزرگان حوزوی انسان‌سازی و جامعه‌سازی بر اساس آموزه‌های اسلامی و آرمان‌های والای الهی است که متاورس دقیقاً در جهت مخالف آن در حرکت است و به همین دلیل بهره‌گیری از این فناوری برای حوزه، نقض غرض محسوب می‌شود.

البته نهاد حوزه و حوزویان می‌توانند برای معرفی اسلام به جهانیان و تبلیغ اسلام از این فضا بهره‌مند شوند؛ ولی سه نکته اساسی را هرگز نباید فراموش نمایند:

- استفاده از متاورس از باب اکل میته است و باید تنها به مقدار ضرورت باشد. نباید درس‌ها و مباحثات حوزوی را به این فضا منتقل کرد، بلکه باید تنها برای استفاده‌های خاص همچون تبلیغ بین‌المللی اسلام به آن دست یازید.

- استفاده از متاورس مانند استفاده از موسیقی است. مرز بین موسیقی حرام و حلال بسیار باریک است و باید مراقب بود تا به ورطه گناه کشیده نشویم. متاورس نیز دقیقاً همین حکم را دارد.
- نباید از فضای فیزیکی و مخاطب واقعی غفلت نمود. اصل بر مخاطب واقعی است و فضای متاورس باید به معاضدت و یاری فضای فیزیکی و واقعی بیاید.

مراجع

- [۱] قرآن کریم.
- [۲] نهج البلاغه.
- [۳] بیانات در دیدار قهرمانان و ورزشکاران مسابقات آسیایی و پارا آسیایی، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۱ بهمن ۱۳۹۳.
- [۴] بیانات در دیدار جمعی از مدیران و اساتید مؤسسه امام صادق با رهبر انقلاب، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۱ خرداد ۱۳۹۶.
- [۵] بیانات در حرم مطهر رضوی، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۱ فروردین ۱۳۹۴.
- [۶] بیانات در دیدار معلمان و فرهنگیان، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۱۳ اردیبهشت ۱۳۹۵.
- [۷] بیانات در مراسم بیست و هفتمین سالگرد رحلت امام خمینی (رحمه الله)، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۱۴ خرداد ۱۳۹۵.
- [۸] بیانات در دیدار جمعی از روحانیون استان همدان، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۱۵ تیر ۱۳۸۳.
- [۹] بیانات در دیدار مردم قم، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۱۹ دی ۱۳۹۵.
- [۱۰] بیانات در دیدار بسیجیان استان قم، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۲ آبان ۱۳۸۹.
- [۱۱] بیانات در دیدار جمعی از اساتید دانشگاهها، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۲ شهریور ۱۳۹۰.
- [۱۲] بیانات در جمع روحانیون شیعه و اهل سنت کرمانشاه، ۲۰ مهر ۱۳۹۰، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۲۰ مهر ۱۳۹۰.
- [۱۳] بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۲۷ بهمن ۱۳۷۹.
- [۱۴] بیانات در دیدار مردم آذربایجان شرقی، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۲۷ بهمن ۱۳۹۵.
- [۱۵] بیانات در اجتماع بزرگ مردم قم، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۲۷ مهر ۱۳۸۹.
- [۱۶] گزیده ای از بیانات در دیدار جمعی از مسئولان و فعالان فرهنگی استان های یزد و همدان، پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی سیدعلی خامنه ای (مدظله العالی)، ۳۰ مرداد ۱۳۹۶.

- [۱۷] خمینی، سید روح‌الله. صحیفه امام. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- [۱۸] کلمنس، اندرو. راهنمای متاورس برای مبتدی‌ها. (مترجم: مرسته تهرانی). ۱۴۰۱.
- [۱۹] عزیزوند، حسام. آموزش متاورس. نشر عطران، تهران، ۱۴۰۰.
- [۲۰] حسینی‌طهرانی، سیدمحمدحسین. رساله سیر و سلوک منسوب به بحر العلوم. نشر علامه طباطبایی، ۱۳۹۵.
- [۲۱] علیاری تبریزی، علی‌بن‌عبدالله. بهجة الامال فی شرح زیدة المقال. نشر کوشان‌پور، ۱۳۷۹.
- [۲۲] لیثی واسطی، علی بن محمد. عیون الحکم و المواعظ. مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، قم.
- [۲۳] نجم‌رازی، محمدامین؛ ریاحی، عبدالله بن محمد. مرصاد العباد. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲.
- [۲۴] مجلسی، محمد بن باقر بن محمدتقی. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام. دار احیاء التراث العربی، بیروت لبنان.
- [۲۵] مصباح یزدی، محمدتقی. نشریه پیام حوزه. زمستان ۱۳۷۵.
- [۲۶] دریفوس، هیوبرت. درباره اینترنت. (مترجم: علی فارسی‌نژاد). نشر ساقی، ۱۳۸۹.
- [27] Ball, Matthew. The metaverse: What it is, where to find it, and who will build it, www.matthewball.vc/all/themetaverse, accessed: 20 September 2022.

